

TÜRK ULUSUNDA TOY...

təki bizi toy-şülənlər birləşdirsin...

Mifoloji şüurda yer alan evlilik, “təbii varlıq”dan “mədəni-sosial varlıq”a bir keçid, - cütləşərək təklikdən xilas olma keyfiyyəti, öz varlığını davam etdirmək cəhdi kimi dəyərləndirilir. Evlilik, təkcə “qadın və kişinin cinsəl istifadə haqlarına sahib olması yox, eyni zamanda “soyun davamı, ictimai bütünlüyü və müqaviməti təmin etmək kimi amillər”lə bağlıdır. Evlilik, həm də “iki fərdin ailə quraraq nəslini davam etdirməsi”, “ictimai quruluşun təməlini meydana gətirməsi” anlamı “nı verməkdədir.

Türk düşüncəsində “evlənmə”nin anlamı “yuva qurmaq”dır. Uyğurlar evlənməyə, “qovuşmaq” deməklə, evliliyin eşq və hiss istiqamətini ifadə edəblər. Evlilik - Anadoluda eyni zamanda bir “tüstü qurma”dır. Yakutlar, evliliyə “sönməz bir atəş yandırma” da deyirdilər. Çünki Türk ailə hüququnda “ocaq” müqəddəsdir. Evə gələn gəlin “evi işıqlandıran bir atəş” olaraq görülürdü.” Birlikdə yaşama olaraq görülən evlilik, əskidən “böyük ailə”, “ailə”, “soy”, “sülalə”, daha dəqiq desək, “ocaq” anlamını verməkdədir. Bu üzdən, “Türk mifolojisində ocağın yeri ilə bağlı Ögel, yəni “...ocaq, ailənin təməl simvoludur...” deyilməkdədir.” Bu mənada “atəş, ocaq qarşısında icra edilən dualar, adətlər, atəşə və ocağa qurban kəsmək, atəş və ocaq özündə and içmək, onu qoruyucu görmək inancları atəşə və ocağa duyulan hörməti göstərməkdədir.

Əslində Türk ailəsinin geniş deyil, nüvə ailə şəklində təşkilatlandığı söylənən türklərdə kişinin ailə birliyini təmin edən nüfuz sahibi və eyni zamanda yoldaşına köməkçi, uşaqlarına sevgi və şəfqət göstərən bir adam olduğunu. bildirməklə, pədəri xarakterli Türk ailəsinin üstün cəhətlərini sərgiləmiş olur. Bəlli ki, atəşə ibadət edilən Tanrı - atanın Tanrısı olaraq qəbul edilir. Bütövlükdə isə əski Türklərdə ocaqda bərinən, ibadət edilən Tanrı, tək atanın deyil, eyni zamanda ananın da Tanrısıdır. Bunlara “od ata” və “od ana” deyilərdi.

Atəşin yaranması Ülgenin adıyla bağlıdır. Türk mifolojisinə görə, ağ və qara rəngli daşı Göyden Yer üzünə endirən Ülgen “bu atəş atanın qüdrətindən daşa düşmüş atəşdir” dedi. Bundan ötürür ki, **Altaylar və Yakutlarda çaxmaq daşı müqəddəsdir. Bu səbəbə ayinlərdə yandırılan atəşdə kibrit istifadə edilməz.** Kibritlə yandırılan atəşi “rus atəşi” hesab edən Sahalar və Altaylar, öz ayinlərində çaxmaq daşından faydalanmağa üstünlük vermişlər. Evlilik zamanı yeni ocağın çaxmaq daşıyla yandırılma adəti Altaylara xasdır. Altay Türkləri, hər şeyə küfr etsələr də, atəşi təhqir etməzlər. Atəşi su ilə söndürmək, atəşə tüpürmək, odla oynamaq qətiliklə qadağandır.

Türk etiqladında yer alan ocağın atəşin təmizləmə funksiyası "hər şeyi təmizləyər, pis ruhları qovar". Evlilik öncəsi atəşlə fala baxmaq ritualı ilə "Manas" dastanında qarşılaşırıq: Manasın atası Çakır Xan, atəşə baxaraq, gəlinlərinin müqəddəratını söyləmişdir. Məlumdur ki, GöyTürk dönəmində Bizans elçilərini qəbul etməzdən öncə,

sonra ... gəlin at üstündə gəzdirilərdi... bəzi kəndlərdən keçən toy alayının yolunu kənd uşaqları kəsər, bəxşiş almaq üçün yola daşlar düzərlər; bəxşiş alındıqdan sonra yollar açılar, bu şəkildə gəlin evinə çatılar. Kürəkən evin damına çıxar, gəlinin başına şəkər-pul səpər, uşaqlar şəkər qapmaq üçün bir-birləri ilə yarışar...

Türkmənistanda "gərdək gecəsi" - kürəkən milli paltar geymədən yoldaşları onu gəlinin olduğu otağa gətirməzlər. Azərbaycanda isə, bəy, bəy gəlini bəkirə isə gərdək gecəsi silah atılaraq bəyan edilir. Əgər gəlin bəkirə deyilsə, bəzi bölgələrdə ya saçları dibindən qırılır, ya da bir eşşəyin üstünə tərsinə mindirilərək ata evinə göndərilər. Türklərdə bəkarət anlayışı, islamıyyətdən əvvəl də olub. Türklər, bəkirə qız üçün "kopaglıq qız" deyərdilər." Gərdəklə bağlı ənənədə yer alan "Pərcəm"(kəkil - tel), Ərzurum ətrafında rituala çevrilən əski "toy" adətlərindən sayılır. Rituala görə "toydan sonra gəlinlə kürəkən üç gün

buynca otaqlarından çıxmazlar. Üçüncü günün sonunda gəlin otaqdan alınar, əvvəl qaynana və qayınatasının, daha sonra da digər ailə b ö y ü k l ə r i n i n əllərini öpər. Ardından süfrə açılar. Yeməkdən sonra anası və atası

sağ olan bir gənc qızın əliylə, gəlinin kəkili qayçılanar və ortaya qoyulmuş sininin içinə hər kəs öz hədiyyəsini qoyar, yeyilər, içilər, oynanar... Bu rituala günümüzdə Çində də rast gəlmək mümkündür: Yeni evlənən cütlük gərdəyə girdikdən sonra, bir-birlərinin saçından qarşılıqlı

olaraq bir tutam kəsər və bunu xatirə olaraq ömür boyu saxlayarlar. Türk ənənəsində gərdəyə girmədən öncə elin ağbirçəyi tərəfindən saç hörüklərinin ikiyə endirilməsi, Xakas dastanlarında da görüldüyü kimi "sas toyu" ("saç toyu") ilə müşayiət olunur. "Ümumi qənaətdə görə qızların bir hörgüsü. Evli qadınların qoşa hörgülü, qoca qadınlarsa üç hörgüsü olardı. Gənc bir qız ərə getməzdən əvvəl uşaq doğarsa, tək hörgüylə gözmək məcburiyyətində qalar, bu vəziyyət bir rüsvayçılıq sayılırdı..."

Türkdilli xalqların etno-psixologiyasının və həyat fəlsəfəsinin eyni kökdən pərvəriş tapdığını sübuta yetirən bir çox dastanlarda toy ənənələri ilə bağlı xeyli məlumatlar yer alır. "Kitabi-Dədə Qorqud", Türk xalqlarının toy ənənəsi ilə bağlı əsas qaynaqların önündə gəlir.

* * *

Türk xalqlarının toy ənənəsi ilə bağlı məlumatlara Fransız səyyahların "Səyahətnamə"lərində də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, Le Brun, xristianlarla müqayisədə Türklərdə üç növ evlilik şəkli olduğunu diqqətə çəkir: 1. "Qanuni evlilik", 2. "Kəbin", 3. "Kölələrle evlilik". Birincilərlə evlənilər, ikincilər kirayəyə götürülər, üçüncülərsə satın alınar. Le Brun, evliliyin "kəbin" şəklini izah edərkən qeyd edər ki, bu cür bir evlilikdə, tərəflər ödəniş mövzusunda razılaşdıqdan sonra qaziya gədərlər və üzərində qadına verilməsi lazım olan pulun miqdarı olan bir evlilik aktı hazırlanar. Oliviero görə isə, "Türklər, bu evlənmə şəklinə o qədər də önəm verməmişlər. Çünki, Türk qadınları, bu şəkildə evlənməyi əsla qəbul etməzlər. Digər tərəfdən Türk kişiləri də, bu şəkildə kastı bir qızla evlənməkdənsə, əsir bazarından bir qız satın almağı üstün tuturlar."

Türk mədəniyyətində ailə dövlətin təməli sayılır, yəni ailənin davam etməsi, dövlətin davam etməsi anlamına gəlir.

Mənsub olduğu boya, özünə layiq həyat yoldaşı seçmək, Türk dünyasında ta nə vaxtdan bir qəhrəmanlıq işi sayılıbdır. Yenisey kitabələrinin birində "yatta tühürimə artdım" - yad əldəki qayınatamdan ayrıldım - qeydi də göstərir ki, o dövrdə qayınata yad əldən olardı. Bu adətin əsrlər boyu sürətlə davam etdiyi aydın olmaqdadır. Dədə

Qorqud izahlarından aydın olduğu kimi, İç Oğuz Bəyi Qazanın dayısı Daş Oğuz Bəyi Aruz idi. Beybura ilə nişanlısı Banuçiçək bir-birini tanıyırdılar. Qazan bəyin oğlu "yad qızı halalıma destur versin" deyər vəsiyyət edir; Dəli Domrul "yad qızı halalım var" deyir." İlk dini və ictimai sistemdə eyni kökdən gələn qadın və kişilərin bir-birləri ilə evlənməsi yasaq edildiyindən, kənardan evlənmə zərurəti yaranmışdır. "Türklərdə yabançıdan qız almaq "erkeklik, igidlik" sayılmışdır... "Çöldən evlənmə", Oğuz Türkləri üçün əhəmiyyət kəsb etmədiyi halda, digər Türk qövmləri - Qazaxlar, Başqırdlar, Altaylar, Yakutlar, Uygurlar və b. üçün həyati məsələydi. Türk boylarında içdən evlənməyə qoyulan cəzanın ölümlə nəticələnməsindən doğan ağrı və əzablar, toy ənənəsi ilə bağlı mahnılarda öz ifadəsini tapar. Məsələn, Başqırd qızları toyun son günü, yəni qızın ərə evinə gedəcəyi günü, matəm gününə çevirirlər. Ölümlərə ağrı söyləyər kimi çox yanıq ahənglə qırx-əlli qız bir ağızdan mahnı deyərler. Mövzuyla bağlı N. Devkarayev, belə söyləyir: "Qız, evlənmək, evdən ayrılıb kürəkən tərəfinə gedərkən, ümumiyyətlə ağlayar... Qız, evdən gedəndə ağlamazsa, bu ayıb sayılır."

Türklər, həm dinc yolla evlilik edirlər, həm də qızı qaçıraraq alıb aparırlar. Qıpçaq nəvəsi sayılan Başqırdların, eyni zamanda Yakut və Altay Türklərinin evlilik ənənəsindəki "qaçıraraq evlənmə"nin qanuni hal olması, "sosial-mədəni quruluşun gərəyi" olduğu düşünüldüyü üçün, günümüzdə də öz yaşayışını itirməyib.

Son zamanlara qədər Yakutlarda və Altay Türklərində öz qanuniliyini qoruyub saxlayan "yağma" (türkcə "şölən", farsca "şeylan") və "qız qaçırma" bu gün də yaşamaqdadır. Toy zamanı qız evindən qiymətli əşyaların yağma edilməsi və yaxud gəlinin başına səpilən nəsnələr (pul, şirniyyat, meyvə qurusu və s.) qapılaraq götürülməsi, Anadoluda, Azərbaycanda bu gün də görülməkdədir. Bir kimsə bu adətə qarşı çıxma bilməz, çünki yağma - qonaqların haqqıdır, geri alınma bilməz.

"Kalm" adəti ilə bağlı araşdırmalar aparən Kaşğarlı Mahmuda görə "kalm" adətinin Orta Asiya, Qazax, Qırğız və Özbəklərdə təbii olduğu görülməkdədir. "Kalm" sözü Göytürk kitabələrində "kalmı": "Dədə Qorqud"da "kalmıq" şəklindədir. Orta Asiyadakı Türklər

arasında da kürəkənin ailəsi qız tərəfinə müəyyən miqdar başlıq ödəyər. Oğlan tərəfi heyvan verərək, qız evinin xidmətində durar, ya da qızlarını o ailəyə verərək kalın xərcini qarşılayar. Mahiyyət etibarlı ilə eyniyyət təşkil edən "kalın"la "başlıq", çox cüzi cəhətləri ilə bir-birindən seçilir: "Kalın, daha çox atası sağ ikən oğulların evlənmə bilmələri üçün verdiyi paydır. Başlıq isə, evlənmə əsnasında qız ailəsinə verilən bir "hədiyyə" kimidir.

Toy ənənəsində "çarparz evlənmə" ("dəyiş-düyüş") üsuluna önəm verən Qırğız Türklərində evliliyin əsas cəhəti, başlıq pulunun alınmaması ilə bağlıdır. Bu, toy xərcələrinin sınıtı yaratmaması baxımından hər iki tərəfin qarşılıqlı razılığı əsasında həyata keçirilir.

...Bir çox Türkdilli xalqların dastan ənənəsində evlilik üçün "başlıq" və ya "kalın"ın bir bədəl olaraq ödənilməsi diqqət çəkir. Ayrıca, "Dədə Qorqud" hekayətlərində yer alan bir dastanda da erkəyin, qızı almaq üçün göstərdiyi igidliyin başlıq olaraq sayılı bildiyinə dair bir qisim iştirak etməkdədir. Yəni də "Dədə Qorqud"da qız üçün bəzi şərtlərin qarşıya qoyulduğunu görürük. Bamsı Beyrək, göbək kəsdisi Banuçiçəklə evlənmək istəyində Banunun agabəyi Dəli Qacar, bacısı üçün "Min buğa gətirin ki, maya görməmiş ola, min ayğır gətirin ki, heç qısrığa aşmamış ola, min daha qoyun görməmiş qoç gətirin, min də quyruqsuz, qulaqsız it gətirin" və sairə... "Manas" dastanında isə Manas, Kanikeylə evlənmək istəyində qız üçün müxtəlif mallar istəyir: "On oyuğu dolduracaq / Yılıqı sürüb gəl! / Qırx oyuğu dolduracaq / Qoyunu sürüb gəl! / Üz oyuğu dolduracaq / Sığırı sürüb gəl! / Dörd oyuğu dolduracaq / Dəvəni sürüb gəl! / Artıq malı salmazmı? Taparsa sürüb gəlməzmi?"

"Evlənmə"də yer alan "tək arvadlılıq", "çox arvadlılıq", "qardaş arvadı ilə evlənmə", "baldızla evlənmə" və s. kimi evliliklərin içində Türk ailə həyatı üçün ən xarakterik olanı tək arvadlılıqdır. Oliviere görə, "qanun, hər nə qədər Müsəlmanlara dörd qadınla evlənmə haqqı tanıyırsa da, Türklər arasında, bir qadıncan çoxu ilə evlənməyə az rast gəlinir. Bunun bir çox səbəbi vardır: hər şeydən əvvəl çox bahalı bir işdir, eyni hələmin içində dolana bilməzlər, şikayətləri və ya tələbləriylə

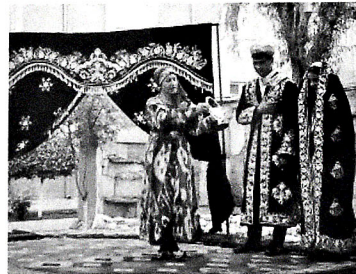
yoldaşlarını böhrana salırlar. Bundan əlavə, Türk qadınlarının böyük qismi evlənmək yoldaşlarına... başqa qadınlarla evlənməmələrini şört qoyurlar."

* * *

...Evlilik ənənəsi, özündə oyun, əyləncə və zövq anlayışlarını barındırır. Bir çox Türk xalqının toyunda bədən oyunları və yarışlar önə çıxdığı halda, digərlərində söz hünəri, söz yarışı özünü daha qabarıq göstərir. Oyun adətlərinə Özbəkistan və Azərbaycan toylarında sıx rast gəlinir. Söz hünəri isə daha çox Qazax, Qırğız və Qaraqalpaqlarda görünür. Qaraqalpaq toylarında üç əsas adət gözə çarpar: Birincisi - toyu təsvir etmə adəti. Bu, xalq arasında çox yayılmış olan toya başlamaqdır. Evliliklə bağlı sevdaların manilərlə ifadə edilməsi, talib olduğu qıza oğlanın öz duyğularını, "xına gecələri"ndə əlinə saz, qopuz alaraq bəyan etməsi; Əskidən bəzi toylarda mani atışmaları şəklində yarışmalar təşkil edilir; itirən - bağlamalı, sazı, qopuzunu divara asıb gedərdi.

Maniçilər, deyilən mətnin adına görə, türkücü, maniçi, deyişçi; söyləyən kişinin vəzifəsinə görə, bayraqdar, efe başı, haseki, gözətçi, cazgır; icrada istifadə edilən ritm alətinə görə, dümbələkşi, cümbüşçü, misçi, barabançı, dəfçi, sinici, nimçəçi, çanaqçı və s. adları ala bilməkdədir. "Kənddə, toya çağırışçılar evləri dolaşır insanlara xəbər verər, toya çağırırlar. Ev sahibi də bu çağırışçıya köynək, corab, dəsmal və s. verir, "toyunuz xeyirli olsun!", deyər. Əskidən bu çağırışçılar da mani söyləyərdi;

Mani söylənərkən rəqs etmə adətinə Özbək toylarında da rast gəlinir. Əski zamanlardan günümüzə gəlib çıxan, iki və ya üç gün davam edən "Tepena", malkarlıların sevdiyi rəqs növüdür.

Ancak kişilər tərəfindən icra edilən "Tepena"da öncə rəhbər seçilər, sonra hər kəs dairəvi şəkildə ocağın ətrafında dövrə vuraraq dönər. Əvvəlcə "rəqsin lideri, mahınının birinci misrasının, dairə quranlar da ikinci misrasını söyləyərlər və bu, davamlı təkrarlanır. Nəgməni söyləyənlərin səsləri ilə birlikdə uyğunlaşma içində çıxıb mahını ilə rəqs də bir-birləriylə uyğunlaşma içində olsa, həm gözəl, həm də qulağa gözəl gəlir.

Manilər daha çox "gəlin-qız", "kiçik nişan", "yaylıq alıb götürmə" mərasimləri zamanı söyülür. "Gəlin-qız"dan təxminən on gün öncə icra edilən "yaylıq alma"da söylənən manilər, "qaşiq oyunu"nın müşaiyətə gerçəkləşir. Qıza yaxınları tərəfindən verilən hədiyyələrin yüksək səslə tanıtılmasından sonra oxunan manilər, adətən rəqslərlə müşaiyət olunur. "Xınayaxdı"da "tefçi"lər, öz yardımçılarının köməyi ilə ritm tutaraq üzü tülbəndli ərə gedən qızın ağlamasına cəhd göstərirlər. Mərasim başlar-başlamaz ... qadınlar toplanaraq kişilərin olmadığı xına evinə girirlər. Gəlin olacaq qız, bölgəyə xas ənənəvi xına paltarları geyər və qızın üzü çevrə, tülbənd və s. örtüylə bağlanılır. Bu sırada qız və ətrafındakı yaxınları müəyyən bir havayla deyilən ağı tərzindəki manilərlə ağladılar. Qız ağlamasa belə, ağlayır kimi etməlidir. Hamı bir ağızdan deyilən, iki, ya da üç qadının söylədiyi manilər müşaiyətində bir qabın içində yanan şamlarla qızın ətrafında dönürlər.

Toy motivləri ilə zəngin olan Türk dastanlarında, ...toyların fərqli məqsədlər üçün təşkil edildiyi... bunlar arasında "ildə bir təşkil edilən xan toyları, ehtiyac üçün təşkil edilən toylar, ov dönüşü toyları, ad qoyma, toy, zəfər, yağma və axın toyları kimi dəyişik formaların olduğu da diqqət çəkir. Toylara daha çox Hakas dastanlarında, "Koroğlu" və "Yusif Əhməd", "Manas", "Oğuz Xaqan" və "Kitabi-Dədə Qorqud"da rast gəlinir. Dastanlarda toy ənənəsi ilə bağlı ən mükəmməl məlumat "Kitabi-Dədə Qorqud"a aiddir. Bamsı Beyrəyin, Qan Turalın evlilik mərasimləri buna bariz nümunədir. "Koroğlu"da hər qolun sonunda dəbdəbəli toy mərasiminin keçirildiyindən söz edilir. Arxaik ünsürlü evlilik adətlərinə Çuvaş dastanlarında da rast gəlinir. Altay Türklərinin Şor, Tuva, Qırğız və hətta Hakas dastanlarında da fərqli biçimlərdə

bundan bəhs edilir.

Son olaraq onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, "Divani-Lügati-it Türk"də toy sözü "ordu kurağı, ordu qəraqağı, ilac yapılan çamur; toy kuşu" anlamlarında istifadə edilmişdir... Əski ənənədə konqres və ya qurultay xarakterli ənənəvi toylara da rast gəlinir ki, bu özünü daha çox dastanlarda ifadə edir. İdeoloji məqsədlərə xidmət edən toylar, siyasi, iqtisadi və hərbi məsələlərin həllinə yönəlmiş işlərdə də əhəmiyyətli rol oynayır. Başlanğıcda dini mahiyyətdə bir törən olan və daha sonra dövlət məclisini oluşturan toy haqqında İbrahim Kafesoğlu belə deyir: "Toy, bütün Türk ləhcələrində və Türkcədən intihal etdiyi digər dillərdə doğrudan doğruya - məclis, toplantı - mənasına gəlməkdədir və dövlətdə bir müəssisə adı olaraq sonrakı əsrlərdə ortaya çıxıb zamanla dilimizə də yerləşən Moğolca "qurultay" sözünün Türkcə qarşılığıdır."

Türkdilli xalqların günümüzə dərinən toy ənənəsini "milli və dini yoldan gələn qaynaq" olaraq dəyərləndirən Mehmet Erozun fikrincəsə, toyu "dünyanı sarsıdan ideoloji epidemiyalar"dan uzaq tutmaq üçün onun qurulmasını və mayasını gücləndirməyə ehtiyac duyulur. Təbii ki, toyun "həvasını, milli mədəniyyət ilə qovuşduranda, quruluşu da möhkəmlənəcəkdir. Yalnız doğum, uşağa adqoyma, sünnet toyu, evlənmə, düyün mərasimləri ilə milli olduğu gün, - Türk ailəsi daha möhkəm olacaq"dır.

Qeyd etdiyimiz kimi mifologiyada yer alan, "yeni dünya", "yeni həyat", "isti ocaq" mənasını verən toy, mərasim tamaşası şəklində Türkdilli xalqların teatr tipologiyasının bir modeli olaraq ortaya çıxır. Karnaval estetikasına əsaslanan bu model, müəyyən hazırlıq mərhələsi və çoxlaylı epizod bolluğu ilə seçilməklə yanaşı, özündə çeşitli oyunlar, dialoq-atışmalar, rəngarəng rəqslər, mani söylənişləri və s. kimi teatr ünsürlərini qoruyub saxlayır.

Toy ənənələri ilə bağlı ən əski məlumatlara Türk dastanlarında rast gəlinir. Bu dastanlarda evlilik üçün mücadilə aparın Alplar, qəhrəmanlıq göstərmədən toy hazırlığına başlamazlar. Evlilikdə böyükklərin iştirakı ilə verilən dəstək - "xeyir-dua" adəti, nə gözəl ki, bu gün də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır... ♪